

Kunst in de - vergrijzende - Samenleving: Grenzeloze Muziek

Geachte aanwezigen,

In de NRC van 25 maart zegt Gerrit Komrij in zijn column: *Waar iets wordt teweeg gebracht is de kunstenaar niet ver meer*. Ondanks Komrij's soms wat zure observaties over kunst, kan deze uitspraak wat mij betreft alle onderzoek en activiteiten onderbouwen die we in het kenniscentrum Kunst en Samenleving van de Hanzehogeschool ontplooiën.

Toen de plannen voor dit kenniscentrum in 2008 werden ontwikkeld en beschreven passeerde de ene na de andere fraaie titel de revue. Aan mij was dat niet besteed. *Kunst en Samenleving* moest wat mij betreft de titel worden, en gelukkig ging dat door. Het woord 'samenleving' drukt voor mij iets uit dat verder gaat dan 'maatschappij'. Kunst en samenleving gaat over het aanraken en raken van de mens in zijn diepste wezen met en door kunst. Woorden die daarbij horen zijn: verbinden, verdiepen, ontroeren, interesse wekken, plezier geven, een gevoel van structuur bieden, helend werken. 'Welbevinden' kortom, niet bedoeld als een oubollige term maar als een overkoepelend woord voor al die dingen die het leven de moeite waard of op zijn minst leefbaar kunnen maken.

Kunstenaars kunnen in deze processen een grote rol spelen, niet als pseudo therapeuten, maar *juist* vanuit hun eigen artistieke identiteit en gedrevenheid. Die zijn leidend voor een benadering waarbij kunstenaars de verschillende maatschappelijke contexten waarin zij zich bewegen ten diepste begrijpen en daar adaptief en responsief op reageren.

Dit vraagt het nodige van kunstenaars en dus van ons als opleidingen. We zijn niet gewend dit als onze core business te zien. Vreemd eigenlijk: we doen dit toch al sinds

mensenheugenis als kunstenaars: ons verbinden met publiek en iets teweeg brengen? Waar het hier om gaat is dat we *nieuw* publiek aan ons willen verbinden naast het min of meer traditionele publiek voor wie kunst sinds jaar en dag belangrijk is. Nieuw publiek, uit alle hoeken en gaten van de samenleving: scholen, ziekenhuizen, gevangenissen, verzorgings- en verpleeghuizen, of het bedrijfsleven. In essentie, zij die door wat voor omstandigheden dan ook, *niet* vanzelfsprekend met kunst in aanraking komen.

We hebben daarom onderzoek nodig dat moet leiden tot innovatieve projecten en daarnaast hebben we ook ondernemerschap nodig. Ondernemerschap dat op een geïntegreerde wijze moet worden benaderd in de opleiding van kunstenaars: niet via cursussen die worden aangeboden onder de noemer 'hoe word ik een snelle jongen of meid', maar onderbouwd met fundamentele identiteitsvragen: wie ben ik als kunstenaar, wat wil ik uitdrukken, welke rol wil en kan ik spelen in de samenleving, waar ligt mijn kracht?

Kritische reflectie is hier dus belangrijk, *juist* in relatie tot artistieke processen en de complexe wereld waarin we leven. En dat moet onderdeel zijn van onderzoek dat moet leiden tot het vergroten van de professionele ontwikkeling en mogelijkheden van kunstenaars.

Deze wellicht wat abstracte uiteenzetting wil ik zo dadelijk graag iets concreter onderbouwen. Binnen het kenniscentrum Kunst en Samenleving geef ik leiding en vorm aan het lectoraat Lifelong Learning in Music & the Arts. Ik wil u graag een korte indruk geven van wat we doen binnen dit lectoraat en daarna ingaan op een specifiek project binnen één van onze grote onderzoekslijnen, Healthy Ageing through Music & the Arts.

Het lectoraat onderzoekt de relatie van musici en kunstenaars met de samenleving. Daarbij staat de vraag centraal wat de verbinding van kunstenaars met nieuwe publieksgroepen betekent voor de verschillende rollen die zij moeten vervullen. Wij doen onderzoek *naar* de praktijk (research *into* practice). Het is kwalitatief onderzoek dat moet leiden tot theorievorming die in de eerste plaats gebruikt kan worden om curriculumontwikkeling en de continue professionele ontwikkeling van musici en kunstenaars te onderbouwen.

Even iets over het begrip Lifelong Learning. Dit wordt vaak opgevat als synoniem aan 'éducation permanente', maar het is veel meer dan na- en bijscholingscursussen. Ik omschrijf Lifelong Learning altijd graag in het kort als *een dynamisch concept van leren dat ons in staat stelt om te gaan met verandering*.

Leren duurt een leven lang, gebeurt bewust en onbewust, formeel binnen een schoolsysteem en informeel bij jongeren die in de garage bezig zijn met het maken van popmuziek. De periode die musici op een conservatorium doorbrengen en kunstenaars in de academie, is een intensieve periode in een levenslang leerproces. Maar er is ook wat we noemen een *levensbreed* proces. *Lifewide* learning bestaat ook. De transities in een mensenleven, zowel in persoonlijke als professionele sfeer, zijn van cruciaal belang voor iemands ontwikkeling; intensieve leermomenten doorsnijden de horizontale lijn van het levenslang leren. Dat is dan ook de reden waarom één van de belangrijkste kenmerken van het concept van Lifelong Learning is dat het altijd gaat om de combinatie van persoonlijke *en* professionele ontwikkeling. In iemands leren huist altijd iemands biografie.

Lifelong learning is globaal en lokaal, en gaat van het niveau van de maatschappij in zijn geheel, via het niveau van de onderwijsinstelling naar het niveau van het individu in de samenleving.

Lifelong Learning is een zeer belangrijk concept voor kunstenaars. Want, om professioneel inzetbaar te zijn in nieuwe maatschappelijke contexten moeten kunstenaars naast dat ze natuurlijk uitstekend het artistieke ambacht beheersen, verschillende rollen tegelijkertijd kunnen vervullen om hun werk goed te doen. De rollen van 'vernieuwer', 'partner', 'samenwerker', 'onderzoeker', 'verbinder' en 'ondernemer' bij voorbeeld.

We zullen een voorbeeld van die samenkomende rollen eens nader beschouwen. Een van de belangrijkste veranderingen in de huidige beroepspraktijk van *musici* is de opkomst van wat wordt genoemd de 'community musician': de musicus die werkt in verschillende maatschappelijke contexten. Ik heb een beetje een hekel aan het woord, want au fond is iedere musicus een community musician, vind ik. Een Nederlands woord ervoor bestaat (nog) niet.

Al sinds geruime tijd in Engeland, maar nu ook in Scandinavië en in Nederland zien we het ontstaan van muzikale praktijken op diverse plekken in de samenleving. Community musicians ontwerpen en leiden wat we noemen *participatieve* muziek workshops binnen bij voorbeeld de gezondheidszorg, in gevangenissen, voor ouderen enz. De achterliggende gedachte van zulke workshops is dat mensen zich kunnen uiten door samen muziek te maken en te improviseren. Daarbij kan een gevoel ontstaan van gemeenschappelijkheid, en met name van een gemeenschappelijk eigenaarschap van zowel het creatieve proces als het creatieve product.

Een integraal onderdeel van het proces in zo'n muziek workshop is het onderling uitwisselen van artistieke ideeën, het samen leren en improviseren. Kunnen improviseren is dus een hele belangrijke vaardigheid voor een musicus en even belangrijk is het dat een musicus iemand aan het improviseren kan krijgen, als het ware in staat is het proces van de

artistieke expressie van derden te faciliteren. Iemand die zo'n workshop leidt heeft verschillende rollen tegelijkertijd, hij is bij voorbeeld componist, performer, arrangeur en dirigent en moet kwaliteiten kunnen laten zien die visionair zijn, vernieuwend en ondernemend.

Een citaat van Sean Gregory, een musicus uit Engeland die een aantal jaren betrokken was bij het onderzoek van het lectoraat, is tekenend. Hij zegt:

The roles can differ. You can be a leader, a facilitator, a composer, arranger, a supporting instrumentalist, you can be the person who just makes it happen; you can shift roles (...) The principle (of the creative music workshop) is the notion that you are with a group of people, that you encourage them to come out with their own ideas (...) The key part is that *together you develop something into something else*. That can go for young children with no skills whatsoever or a highly trained dancer or a West African musician, searching and exploring new meeting points, new languages and possibilities.

Over naar Healthy Ageing.

De keuze voor de onderzoekslijnen van het lectoraat wordt ingegeven door het zoeken naar en het aansluiten bij nieuwe publieksgroepen *en* het verbreden van werkgelegenheid voor musici en kunstenaars. Binnen de onderzoekslijn Healthy Ageing through Music & the Arts houden we ons bezig met onderzoek naar de relatie tussen muziek en *welzijn en cognitieve vaardigheden* van ouderen. Er lopen drie onderzoeksprojecten en over één daarvan, het project 'Music and Dementia', wil ik het wat uitvoeriger met u hebben.

If music be the food of love, play on... Dit is een quote van Shakespeare uit 1601, uit 'Twelfth Night', maar het werd ook geciteerd in december 2009 door Hannah, een vrouw in het laatste stadium van dementie. Toen de muziek was afgelopen in de workshop die ik in Londen in een verpleeghuis observeerde, en de stilte intrad, werd die stilte verbroken door de luide stem van Hannah, die Shakespeare aanhaalde. Zij kon haar handen en benen niet meer gebruiken maar was duidelijk intens betrokken bij het gebeuren. Vroeger had ze viool gespeeld, werd mij door haar verzorgers verteld. Hannah straalde van plezier na de muziek die ze had gehoord en in het maken waarvan ze hoogstwaarschijnlijk in de geest had geparticipeerd. Vlak vóór de workshop begon was ze nog in tranen geweest: 'I just learned that my sister has died' vertelde ze aan mijn collega. Herbeleven van groot verdriet, keer op keer als *nieuw* verdriet, wreder kan bijna niet.

De muziek workshop die ik in Londen bijwoonde was een project van de organisatie Music for Life. Music for Life is vanaf 1983 ontwikkeld en geleid door de muziek-educatie specialiste Linda Rose, en het programma werd vorig jaar formeel 'geadopteerd' door Wigmore Hall in Londen, één van de beroemdste concerthuizen voor kamermuziek ter wereld. Die adoptie is een mooie statement.

'Music for Life Wigmore Hall' zoals het nu heet, organiseert interactieve muziek workshops in verpleeghuizen en instellingen voor dagopvang van dementerenden. Gedurende een periode van acht weken werken drie musici met een groep van acht bewoners en vijf verzorgers, waarbij ze muzikale improvisatie gebruiken als een soort van katalysator om kortweg 'communicatie in brede zin' via muziek tot stand te brengen. Dit op verschillende niveaus. Een van de doelen is de relaties tussen de dementerende mensen onderling te versterken en *ook* die tussen de dementerenden en hun verzorgers. Musici en verzorgers werken binnen zo'n project samen als een team.

De musici gebruiken een scala aan verbale en non-verbale manieren om de individuele bewoners *en* de bewoners en verzorgers als *groep* te bereiken. Zowel het plezier in het muziek maken als de reflectie door de verzorgers op de impact ervan zijn belangrijk. De inzichten die het de verzorgers soms oplevert en de motivatie die ze eraan ontleen kunnen gunstige langere termijn effecten op hun werk met de bewoners tot gevolg hebben. Daarom vindt tegelijkertijd in relatie met dit project scholing van de verzorgers plaats. Dat gebeurt in samenwerking met de organisaties Jewish Care en 'for dementia', die beide samenwerken met Wigmore Hall.

Eén project duurt dus acht achtereenvolgende weken. Drie musici, waarvan één de workshop leider is, werken in het project samen met de trainer van de verzorgers. Aan het begin van iedere wekelijkse sessie, die een uur duurt, en waarbij de bewoners en hun verzorgers samen met de drie musici in een kring zitten, spelen de musici een kort stuk dat ze speciaal voor deze groep hebben gemaakt. En van daaruit ontwikkelt zich dan al improviserend een uur vol kortere en langere muziekstukken, waarbij de bewoners worden geactiveerd om mee te doen, soms zelfs met behulp van de musici een eigen stuk maken.

Midden in de kring liggen allerlei makkelijk te bespelen instrumentjes klaar en de musici proberen de bewoners te bereiken door hun antennes optimaal op hen gericht te houden. Wat je de musici ziet en hoort doen is wat je zou kunnen noemen 'de kunst van het lezen van je publiek'. De kleinste verbale en non verbale signalen van de bewoners kunnen worden opgepakt door musici, waarbij de verzorgers meer en meer meedoen. Wanneer er eenmaal muzikale communicatie ontstaat, bij voorbeeld wanneer één van de bewoners een dirigeerstokje in de hand heeft en de musici op de meest minieme bewegingen reageren, ontstaat er vaak een hele bijzondere interactie. Zonder uitzondering gaan mensen glimlachen en krijgen ze er zichtbaar plezier in. Ik heb verbazingwekkende processen geobserveerd.

Er is behoorlijk wat onderzoek dat aantoont dat muzikale communicatie heilzaam is voor mensen met dementie. Oliver Sachs schrijft in zijn boek 'Musicofilia, Verhalen over Muziek en het Brein' uit 2007 dat er langere termijn effecten van muziek kunnen optreden bij mensen met dementie. Hij spreekt over verbeteringen van cognitieve functies, stemming en gedrag, die kunnen aanhouden tot uren of dagen nadat ze door muziek op gang zijn gebracht (2007: 319).

Evaluaties van de Music for Life projecten onderbouwen Sachs' observaties en laten bovendien resultaten zien op het gebied van een verbeterde interactie tussen de verzorgers en de bewoners. Een interactie die ook plaatsvindt op een dieper, impliciet en non-verbaal niveau. In de projecten gaat het dus vooral om het vinden of liever nog *hervinden* van de persoon achter de dementie.

Sachs citeert uit een brief van een muziektherapeute die zegt: een van de mooiste resultaten van mijn werk is dat het verplegend personeel de verzorgden ineens in een heel nieuw licht kan zien (p. 319). Dergelijke observaties heb ik ook gehoord vanuit de organisatie van Music for Life.

Over de rol van muziek in het leven van mensen met dementie zegt Sachs:

De waarneming van muziek en de emoties die erdoor kunnen worden opgeroepen, hangen niet alleen van het geheugen af, en muziek hoeft niet bekend te zijn om haar emotionele kracht uit te oefenen. Ik heb diep demente mensen zien huilen of beven bij het luisteren naar muziek die ze nog nooit hebben gehoord, en ik denk dat ze het hele scala van gevoelens kunnen ervaren dat de rest van ons ervaart, en dat dementie, althans op zulke momenten, geen belemmering voor emotionele diepgang is. Als je

zulke reacties eenmaal hebt gezien, weet je dat er nog altijd een *ik* is dat kan worden aangesproken, ook al kan dat aanspreken uitsluitend en alleen gebeuren door muziek (Sachs 2007: 320).

In Nederland bestaan er initiatieven voor muzikale praktijken voor mensen met dementie, die hebben we onderzocht. Muziektherapie is er natuurlijk ook, en is heel belangrijk. Maar een praktijk zoals Music for Life, waarbij uitvoerende musici, soms naast hun deeltijd baan in een orkest of op een muziekschool, vanuit hun eigen artistieke identiteit werken in muziekworkshops met oudere dementerenden en hun verzorgers, bestaat niet.

Omdat het aantal ouderen toeneemt en daarmee dus ook het aantal mensen dat dementie krijgt, is het belangrijk om deze praktijk te bestuderen en op enigerlei moment in Nederland te implementeren. Het kan nieuwe professionele mogelijkheden geven voor toekomstige beroepsmusici.

Wat gaan we doen in het onderzoek 'Music and Dementia'? Doel is de praktijk specifiek vanuit het perspectief van de *musicus* te onderzoeken, en dat houdt uiteraard ook in dat goed gekeken moet worden naar de context en setting van leven met dementie en de zorg voor dementerenden. Musici moeten dat echt begrijpen en weten wat ze nodig hebben voordat ze dit werk op verantwoorde wijze kunnen doen.

Een onderzoek naar praktijkontwikkeling zouden we het kunnen noemen, dat plaats gaat vinden samen met Wigmore Hall en de organisatie Jewish Care. We onderzoeken een project in een verpleeghuis in Londen dat gaat lopen van oktober tot december 2010.

Bij het onderzoek zijn naast een lid van de kenniskring en ikzelf, ook een co-onderzoeker vanuit Wigmore Hall betrokken, de trainer van de verzorgers en de drie musici

die de workshops vormgeven. Daarnaast is bij het onderzoek een hoogleraar van de Universiteit van Göttingen betrokken.

Nadat de onderzoeksresultaten zijn beschreven volgt een periode waarin de uit het onderzoek voortvloeiende training van de musici plaatsvindt. Musici in Nederland die dit werk graag zouden willen doen, worden getraind door musici van Music for Life Wigmore Hall. We denken hierbij (uiteraard) aan masterstudenten en pas afgestudeerden. De training wordt dan gevolgd door een aantal pilot projecten in de noordelijke regio en daarna volgt implementatie.

Terug naar Kunst en Samenleving. Het is evident, ook door dit voorbeeld, dat het van belang is om zowel een breed als diep begrip van de maatschappelijke context te hebben, te beginnen met de behoeften van de mensen met wie musici en kunstenaars werken. Het is ook duidelijk dat het absoluut niet relevant is om artistieke praktijken te beschouwen als *hetzij 'l'Art pour l'Art' of 'sociaal werk'*. Kunstpraktijken die geworteld zijn in de samenleving zijn *per definitie* artistiek gedreven en laten een nauwe verbinding zien tussen de individuele creatieve passie van de kunstenaar en dat wat de kunstenaar in de samenleving tot stand brengt.

De sleutel daarbij is het transformatieve leren van de kunstenaar, dat zich uit in het veranderen van haar referentiekader wanneer zij een verbintenis aangaat met de maatschappelijke context, zij het in het verpleeghuis, op een school, of in de jeugdgevangenis, en waarbij zij haar individuele artistieke vingerafdrukken altijd achterlaat op het kunstwerk dat zij, samen met anderen, creëert.

Nog even terugdenkend aan de uitspraak van Oliver Sachs over de 'ik' die nog altijd kan worden aangesproken bij mensen met dementie, wil ik afsluiten met een gedicht als een mooie metafoor die in samenhang met dit referaat voor zichzelf zal spreekt. Het is het gedicht 'Reasons' van John Killick uit 2008, dat werd gepubliceerd in de Journal of Dementia Care:

REASONS

"Why do you keep chipping away at that huge piece of rock?"

the little boy asked Michelangelo. "Because I know
there's an angel inside trying to get out."

"Why do I keep gazing at, stroking, whispering to
this body in a bed?" I ask myself. "Because I know
there's a person inside trying to get out."

Ik dank u voor uw aandacht.